

УДК 37.091.4Грінченко:028]:94(477+470)"18/19"

Коляденко О. В.

ORCID 0000-0002-1232-0226

Аспірантка кафедри теорії та історії педагогіки,
Київський університет імені Бориса Грінченка
(Київ, Україна) E-mail: o.koliadenko@kubg.edu.ua

ПОГЛЯДИ БОРИСА ГРІНЧЕНКА НА ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНОМОВНИХ КНИГ У ПРОСВІТІ НАСЕЛЕННЯ НА ПІДРОСІЙСЬКИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Зміст статті полягає у розкритті поглядів Б. Грінченка на значення україномовних книг у просвіті населення на підросійських землях України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) та його внеску у справу підготовки, видання й популяризації доступної просвітницької літератури для дітей та дорослих.

Мета роботи – розкрити погляди Бориса Грінченка на роль і функції національно зорієнтованої книжки в просвіті українців в умовах системи освіти в Російській імперії (остання третина ХІХ – перше десятиліття ХХ ст.).

Методологічною основою дослідження є пошуково-бібліографічний метод вивчення опублікованих та архівних джерел, персоналістично-біографічний метод, історико-ретроспективний метод, герменевтичний підхід до вивчення текстів.

Наукова новизна полягає в тому, що у статті вперше досліджено значення просвітницької діяльності і впливу Б. Грінченка як одного з найкращих популяризаторів культурних, літературних, історичних здобутків України на процес становлення та розвитку української книги наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Висновки. Борис Грінченко розглядав книгу як скарбницю мудрості, потужний засіб виховання й становлення особистості, найважливіше джерело просвіти та самоосвіти людини, та наголошував, що саме книга має унікальний вплив на вирішення завдань особистісного, громадянського й духовного становлення людини, сприяє формуванню інтересу й поваги до знань, а читання «вкраїнських книжок» навчає людину думати і вчити рідну мову.

Саморобні книжечки навчального характеру, які призначалися доньці Насті та селянським дітям стали не лише надбанням просвітницького руху, а й внеском у розвиток української педагогіки початкової освіти.

В умовах освітньої системи Російської імперії (остання третина ХІХ – перше десятиліття ХХ ст.) в просвіті українців національно зорієнтована книжка виконувала такі функції: сприяла розвитку знань пересічних українців, нищила забобонні уявлення, формувала образ «Я – українець» (самоідентифікація), піднімала рівень освіченості людей праці, зменшувала поділ між робочим людом та інтелігенцією, а також між «мужичою» мовою та «панською», а головною функцією книги Борис Грінченко вважав залучення людей до читання, а отже – до інтелектуального розвитку.

Ключові слова: Борис Грінченко, українська книжка, просвіта, вчителювання, саморобні навчальні книжки.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що сучасність визначають як інформаційне суспільство, де швидко поширюються інформаційно-комунікаційні технології, що змінюють і освітні технології, книга, як неоспоримий чинник розвитку культури і освіти, не втрачає своєї значущості. Водночас сучасні процеси глобалізації викликають до життя і процеси глокалізації, звернення до національних джерел і рідномовних традицій. Тому вивчення і поглиблення знання про своє, рідне актуалізує українознавчі студії, зокрема дослідження діяльності видатних просвітників, які намагалися утвердити в свідомості українського народу відчуття власної національної ідентичності. Одним з таких діячів-націєтворців є Борис Грінченко.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Спадщина видатного українського просвітника вивчалася багатьма науковцями його сучасниками ще за життя Бориса Грінченка. До найвагоміших досліджень відносимо напрацювання Г. Шерстюка «Борис Грінченко і українська школа» (1910) [37], М. Кордуби «Народнопросвітна діяльність Б. Грінченка» (1910) [24], М. Плеваки «Життя та праця Бориса Грінченка» (1911) [32], Д. Пісочинця «Учителювання Б. Грінченка» (1911) [30], В. Дурдуківського «Педагогічна праця Б. Грінченка» (1929) [15]. Серед сучасних досліджень, що з'явилися в Україні

наприкінці ХХ ст., виокремимо насамперед дві монографії А. Погрібного «Борис Грінченко. Нарис життя і творчості» (1988) [34] та «Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст.» (1990) [33], працю М. Веркальця «Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка» (1990) [3], дисертаційні роботи О. Неживого «Педагогічна спадщина Бориса Грінченка» (1995) [25], К. Тимошенко «Просвітницько-педагогічна діяльність Б.Д. Грінченка на Слобожанщині» (2008) [36], дослідження А. Животенко-Піанків «Педагогічно-просвітницька праця Б. Грінченка» (1999) [16]. У цих працях з різною повнотою проаналізовано та високо оцінено просвітницьку діяльність Б. Грінченка, спрямовану на розвиток національної ідеї, рідномовної освіти як невід'ємного складника національної культури. Однак авторами цих досліджень було задіяно лише частину першоджерел з великої спадщини Бориса Грінченка, що чекала свого вивчення, тому умотивованою є потреба на підставі аналізу нових джерел доповнити і уточнити зроблене грінченкознавцями-попередниками.

Мета статті – розкрити погляди Бориса Грінченка на роль і функції національно зорієнтованої книжки в просвіті українців в умовах системи освіти в Російській імперії (остання третина ХІХ – перше десятиліття ХХ ст.).

Для реалізації визначеної мети сформульовано такі **завдання**:

- здійснити історіографічний аналіз означеного питання;
- висвітлити ідеї Бориса Грінченка та його сучасників про просвіту і книги для українців;
- висвітлити погляди Бориса Грінченка значення національно зорієнтованої книжки в просвіті українців.

Методологія. Методологічною основою дослідження є пошуково-бібліографічний метод вивчення опублікованих та архівних джерел, персоналістично-біографічний метод, історико-ретроспективний метод, герменевтичний підхід до вивчення текстів.

Наукова новизна полягає в тому, що у статті вперше досліджено значення просвітницької діяльності і впливу Б. Грінченка як одного з найкращих популяризаторів культурних, літературних, історичних здобутків України на процес становлення та розвитку української книги наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Результати дослідження. Джерелами творчої і просвітницької діяльності Б. Грінченка були, у першу чергу, нескінчена любов до України, пошана й любов до книги, прагнення виховувати молодь на духовних скарбах українського народу. Вже починаючи з 18 років Борис Грінченко активно розробляв проблему нагальної потреби просвіти українців засобом популярних дешевих видань, про що свідчив в автобіографії так: «Сімнадцяти років уже змушений був заробляти хліб у канцелярії, вісімнадцяти був народним учителем. Вільний час уживав на самоосвіту, на писання і.. на блуканину по лісах, які дуже любив змалку. Марив про видання дешевих українських книжок для народного читання, але плати мав десять карбованців на місяць і через те міг тільки марити...» [1, с. 9]. У той час це був чи не єдиний спосіб поширювати серед народу бодай елементарні наукові і культурні знання. Він вважав, що народ має «прибільшувати свою силу», яку вбачав у просвіті, культурі, а насамперед у національній літературі [4, с. 238].

Наголосимо, що Б. Грінченко постійно займався самоосвітою, а тому, цінуючи культуротвірний потенціал книг, покладав надії на організацію видання і поширення доступних для народу просвітніх книги, що посприяли б підвищенню рівня освіченості пересічного українця. Саме цим пояснюється те, що значну частину свого життя діяч присвятив виданню дешевих популярних книг для народу у складних умовах заборони української мови.

Про час, коли Борис Грінченко почав просвітницьку роботу, його однодумець Д. Ткаченко, який підписувався псевдонімом Д. Пісочинець [13, с. 539], писав так: «Був відомий для України 1876 рік. Українському народові, в особі кращих синів його, його ідейних представників, було запечатано вуста. Було сміливо одкинуто саму думку про існування українського народу. Було впевнено, згорда кинута нам: «українського письменства не було, нема і бути не може!» І все тоді припишло. Стало тихо та спокійно, мов на цвинтарі. Але.. manu facta – manu destruo – руками зроблене – руками й зруйнується. Бог ще не покинув України. На краєчку цього мертвого цвинтаря, на початку 80-х років десь береться хлопчина, що не докінчив реальної школи» [31, с. 79].

Тим хлопчиною і був Б. Грінченко. Його становлення як освітнього діяча, письменника й громадянина відбувалося наприкінці ХІХ ст., коли в Російській імперії у зв'язку з оголошенням Валуєвського циркуляру (1863) [2, с. 12] та Емського указу (1876) [2, с. 15] заборонялися будь-які писемні, культурні прояви національної думки українців, їхня мова, література, театр, освіта. То був час утисків усього українського – починаючи зі слова й закінчуючи ідеєю. Заборонялося не лише писати книги, а й робити переклади українською мовою. Із творів цензурою викидали слова «воля», «Україна», «козак», «Запорізька Січ». Борис Грінченко з гіркою писав про це так: «Навіть саме ім'я Україна, український цензурі хотілося б знищити... А одного разу дак у вислові «наша Україна» цензор вичеркнув слово «наша», мабуть, так думав, що нехай хоч і читають «Україна», дак не знають, що се їх земля...» – писав [6, с. 45].

Буваючи поміж селянами та дивляючись, які книжки серед них поширені, він спостерігав дивну річ – «український народ не зна української книжки» [8, с. 33]. Водночас українці добре знайомі з

книжками від московських «лубочників», які розносили і продавали їх тисячами по селах по дешевій ціні. На той час це була єдина література для народу. Але Борис Грінченко зазначав, що видавці, які продавали цей «духовний хліб у народ», мали лише грошові інтереси: «Можна тепер зрозуміти, які книжки вони видають, маючи на бачності тільки одно: яко мога більше надбати грошей. Ось кілька заголовків таких книжок: «Наука о томъ, какъ деньги занять и не отдать» («Наука про те, як гроші зайняти і не віддати»), – «Все фокусы рукъ: какъ в карты играть и не проигрывать» («Всі фокуси рук: як в карти грати і не програвати»), – «Чертъ въ карманъ, или ведьма на цепи» («Чорт в кишеню, або відьма на ланцюгу»), – «Ворьяшка» («Злодюжка»). Стриваються й книжки російсько-патріотичні, в котрих прославляється все московське або й не московське робиться московським; стриваються й такі нісенітниця, в котрих навіть не можна розібрати – про що воно пишеться, що там і до чого» [8, с.34]. Ця цитата вочевидь доводить, що такі книжки відзначалися низькою якістю змісту, потурали негативним інстинктам неосвічених людей, їхнім забобонам, несуть у народ «аморальність та денационалізацію».

Борис Грінченко вважав подібні «книжки» великим лихом для України, бо «народ не зна української книжки, не зна, що та мова, котрою він балака, істніе в книжках, і як що стріне українську книжку, то дуже дивується, збентежується і не розуміє, що воно таке, бо вважає, що книжки можна писати тільки мовою панською (так здебільшого зве народ на Україні російську мову)» [8, с. 35]. Тому діяч закликав свідомих українців вернути українському народу українську книжку: «Ми, минаючи вже урядові утиски, маємо проти себе могутнього ворога – московських книгарів. Щоб побороти його, щоб зробити українську книжку відомою, любленою, рідною серед нашого народу, мусимо пустити у народ багато, дуже багато українських книжок. Кажучи просто: мусимо «зробити» свою «лубочну літературу», – се-б то мусимо книжки зробити дешеві, видавати їх з малюнками і придбати тим чи іншим способом змогу розповсюджувати їх по селах такими-ж агентами, як і московські книгарі і у найможливо більшій кількості примірників» [8, с. 36]. Найефективнішим кроком діяч визначив українську так звану «лубочну» літературу або простенькі за змістом дешеві книжечки.

З листів Бориса Грінченка друзям і однодумцям, з його статей відомо, що головним змістом життя він обрав боротьбу за утвердження української ідеї, яку реалізував у громадській, освітній і літературній роботі. «1890 року ... я нарешті придбав собі право працювати на користь тої ідеї, якій бажаю віддати своє життя» [27, с. 1156]. Цією ідеєю було просвітництво. До неї він прийшов ще в молоді роки, і впродовж життя лишався певним, що саме в цьому полягає його сенс, а «метою була йому краща будучина рідного народу; шляхом до неї був вільний розвиток усіх його розумових сил, а єдиним способом – національна освіта», – так характеризував життєвий вибір Бориса Грінченка його сучасник і однодумець Д. Пісочинєць [28, с. 27-28].

Ця характеристика знаходить конкретне підтвердження у листах Бориса Грінченка до свого товариша Данила Ткаченка: «Ми – українці, і як українці освічені, повинні робити для освіти свого народу українського; така ж робота можлива тільки на певній національній основі; що ми тепер же повинні вчити нашу мову, письменство, досліджувати побут, звичаї та мову народно українську і робити й тепер що можливо для свого народу» [24, с. 22]. А старшим українцям у своїх статтях «Хто винен?» (1888) [5] та «Де ж наша робота?» (1888) [4] він дорікав, що вони не роблять ніякої реальної роботи, бо «виростають покоління українців, не бачучи української книжки. Чому так? Ся причина – наша недбалість, наша неприхильність, наша нелюбов, наша лінь, лінь, лінь до громадського діла, до діла рідної літератури, до діла просвіти і відродження рідного краю» [5, с. 178].

У згаданих статтях Борис Грінченко підняв дуже болючі проблеми українців того часу: відсутність видруку творів українських письменників та книг для просвіти селян і дітей. У той час не існувало окремого видання словника української мови, граматики своєї мови та історії свого народу, написаних рідною мовою [5, с. 179].

У відповідь на статтю Б. Грінченка відомий український культурний діяч, етнограф М. Комарова написав статтю «Хто ж справді винен і де ж наша робота?» (1889) [23], в якій намагався розібратися у причинах важкого становища української літератури. До них він відносив такі: «...найпершою в часі причиною єсть та, що письменство наше дуже молоде і розвивалося серед таких непогодних умов, що й досі ще не виробилася у нас така як слід літературна мова, щоб вона здатна була цілком до наукового викладу. Друга причина се та, що й публіка українська не мала й досі не має доволі підготовки до наукових викладів на рідній мові, котрої не чула ні в церкві, ні на суді, ні в школі, і знає через десяте-п'яте хіба тільки з уст народа та з творів українських белетристів. Третя не меншої ваги причина: се той дикий режим, який безмілосердно лютував над нашою лихою долею» [23, с. 51].

Статтю на грінченківські статті відгукнувся й видатний історик, учений українофіл М. Драгоманов. У статті «Ще на тему «Хто винен?» (1889) [14] вину «бідноти української літератури» він поклав на самих українців, звинувачуючи їх у недбалості і лінивості, а також у відсталості від ідей часу [14, с. 67]. А вихід з цього становища М. Драгоманов убачав у необхідності «...перевчитись або довчитись, догнати європейську думку, наукову й поетичну, та з нею й приступити до праці над українським матеріалом, та опрацювавши його по-новому, печатати його...» [14, с. 67].

Шляхи реалізації вирішення українських проблем Б. Грінченко вбачав у поширенні освіти, просвітництва, що здатні покращити життя людини, світоустрій в цілому. Тому виразно формує мету

просвітницької діяльності: «Українець мусить найсамперед почувати себе Українцем та кохати рідний край, рідний народ, рідну мову. Нам, у наших сьогочасних обставинах, треба особливо дбати про те, щоб народ наш так себе почував, постановити собі це найголовнішою метою в нашій літературно-просвітній діяльності, бо тільки тоді, як мужика свого доведемо до національного самопізнання, можемо бути певні, що наше національне життя забезпечене» [8, с. 44].

Ще працюючи писарчуком Харківської казенної палати (1880-ті роки), Борис Грінченко побачив, скільки принижень і поневірянь зазнають неосвічені прості трудівники, домагаючись в судах правди і справедливості. Саме тоді 18-річний юнак вирішив стати вчителем, присвятити своє життя просвіті рідного народу, щоб він «перед широким світом» піднявся рівним і вільним. І саме тоді Б. Грінченко зрозумів потребу видання народопроектних книг. «Думка про добрі книжки для народу свінула в голові у Грінченка разом з тим, як прокинулася в йому свідомість і бажання служити освіті рідного народу», – зазначав Д. Пісочинець [29, с. 53-54].

Роль української літератури для народу Борис Грінченко охарактеризував як таку необхідну річ, що потрібна кожній людині як їжа [6, с. 2]. Тому вже на початку 1880 р. він організує у Харкові з товаришами-вчителями І. Зозулю (псевдонім – І. Спілка [13, с. 472].) та Д. Ткаченком спілку з певними грошовими внесками на національну справу, а точніше – на укладання та видання народних книжок. Цій роботі Борис Грінченко віддає свій вільний час, одночасно вчителюючи. І вже в 1881 р. цією спілкою було видано перші книжечки для народного читання (за стилем – переклади, переробки та компіляції): «Бідний вовк» (казка), «З народнього поля» (три казочки) – Грінченка, «На півночі», «На Кубані» – Спілки, «Свят-вечір» – Пісочинця [28, с. 22-23].

З 1887 р., вчителюючи вже в Олексіївці Катеринославської губернії, Б. Грінченко відчував у своїй просвітній роботі брак українських книжок для народного і шкільного читання. Учитель-Грінченко усвідомив велику шкоду тогочасних шкільних підручників для початкової школи, бо вони були написані чужою для української дитини мовою, і зміст їх матеріалів був далеким від світу сільських дітей. У тогочасних підручниках не були відображені прикмети рідного краю, факти української історії. І Борис Дмитрович розробив свої посібники для навчання українських дітей грамоти рідною мовою. Щоб допомогти своїм школярам, учитель від руки друкованими літерами почав писати для них підручники українською мовою. Завдяки цій «видавничій діяльності», в школі було створено невелику українську бібліотеку з 30 книг «зі всяких старих і нових українських авторів» [24, с. 21], які дітям давали для читання в нагороду за добре виконані завдання. Великими друкованими літерами він склав для учнів букваря – «Українську граматику до науки читання і письма» [20]. Уперше підручник був виданий в Києві після офіційного визнання царським урядом «малоросійського наречія» («малоросійського нареччя») лише у 1907 р. [10]. Про історію його написання Борис Грінченко згадував так: «Склав я цю граматику ще року 1888, будши на селі вчителем. Тоді невільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим, через те я сам написав усю граматику друкованими літерами та й учив по ній читання й писання свою дитину і чужих дітей, щоб рідною мовою озвалась до їх наука» [10, с. 61]. За цією граматою деякі письменні селяни навчали грамоти неписьменних. Дослідник М. Кордуб висловлює думку, що «лише жорстокий гнет та безмежна любов могли спонукати людину взятися за таку роботу» [24, с. 21].

Свою доньку Настю Борис Дмитрович теж вчив і виховував за своєю власною педагогічною системою, яку виробив під час вчителювання. Відсутність українських книжок з основних питань формування знань і світогляду української дитини змусили його «видавати» саморобні книжки українською мовою. В Олексіївці у 1888 р. Борис Грінченко складає букварик «Настина читанка» № 1 [18], у 1889 р. створює читанку «Рідне слово. Перша після Граматки книга до читання» [21]. У 1890 р. пише журнал «Квітка. Настина читанка», у вступі до якого письменник так пояснив її потребу: «Сю книгу написав татко Насті, як вона не могла читати друкованого, бо не було тоді таких українських книг дитячих, щоб їх могли маленькі діти читати» [17], Пізніше в Чернігові створює «Проліски. Настин часопис» [19].

Згодом проблемі дитячого читання Б. Грінченко присвятив статтю «К вопросу о журнале для детского чтения в земской народной школе» («До питання про журнал для дитячого читання в земській народній школі»), що з'явилася друком у Земському збірнику Чернігівської губернії (1894) [7]. У цій статті педагог виклав свої погляди на те, якими повинні бути книги для дитячого читання. Передусім, наголошував він, це мають бути видання рідною дитині мовою. Виходячи зі свого педагогічного досвіду, він вважав, що розвивати розум дитини слід цілеспрямовано, системно і неперервно, причому не лише на заняттях у школі, а й поза її межами. І саме для цього й необхідна дитяча література, яка уможливіє систематичний вплив на дитину, виховує її у належному напрямі. У справі видавництва книг для дітей Борис Грінченко добирав такі, які б найістотніше сприяли всебічному розвитку особистості.

Б. Грінченко писав, що дитяча книга має бути пройнята ідеалами добра, правди, краси й гуманізму. Він вважав, що за допомогою друкованого слова школярів треба знайомити не лише з кращими зразками української та зарубіжної літератури, а й з історією України та інших країн, географією, природознавством, медициною, основами наук. Великого значення Б. Грінченко надавав дитячим книгам про історію України, і пояснював, що спочатку необхідно ознайомити маленьких

читачів з окремими історичними постатями (наприклад, про святого Володимира, П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка), а потім із історичними епохами, які вони репрезентують. Саме у такий спосіб Борис Грінченко написав книжечки «Князь Ігор» (популярний переказ «Слова о полку Ігоревім») (1892) та «Як жив український народ (коротка історія України)» (1906).

Корисним для дітей Борис Грінченко вважав читання творів класиків світової літератури: В. Шекспіра, Ч. Діккенса, Ф. Шіллера та ін. Особливої ваги просвітитель надавав випуску казок, пісень, віршів для дітей. Він упорядкував та видрукував кілька збірок для дитячого читання «Казки та оповідання» (1890), «Книга казок віршем» (1894), «Думи кобзарські» (1897), «Колоски» (1898), «Веселий оповідач» (1898), які містили й кращі зразки народної творчості.

Варто виокремлено проаналізувати написану Б. Грінченком у квітні 1890 р. в Олексіївці статтю «Популярні книжки» [8], яку вважаємо, по-перше, однією з вагомих програмових статей діяча з питання публікації популярних дешевих книжок для читання пересічними українцями, а, по-друге, своєрідною методикою і планом реалізації ідеї книговидання для українського народу. Фактично у статті викладено життєву програму діяча – видання народопроектних популярних книжок, яку він послідовно втілював усе життя.

Просвітник ґрунтовно розробив культурно-освітню програму видання «популярних книжок» (народопроектних видань), яка містила 10 відділів: релігія; природа; медицина, гігієна, фізіологія; географія, етнографія, мандрівки; історія; політична економія; господарство сільське, ремесло, промисел; умілість; красне письменство; дитячі книжки. Такі книги мали друкуватися рідною мовою, щоб їх могли легше зрозуміти і здобути з них освіту і селяни, і жителі міст. Теми було дібрано так, «щоб дати змогу нашому [українському – прим.] народові хоч трохи освідомитися і зорієнтуватися серед складних обставин життя» [9, с. 2], щоб в доступній формі донести до неосвіченого люду наукові знання, українську та зарубіжну літературну спадщину, історичні відомості про український народ, а також відомості про доцільне хазайнування. Він прагнув, щоб українці вчилися «любити рідний край та рідний народ, але й по-братерському, по правді жити з усіма іншими народами, по правді жити і проміж себе самих» [12, с. 139-140].

Додамо, що згодом у 1906 р. діяч уклав тематику книг для видавничої комісії товариства «Просвіта» [9]. А важливість цієї програми підтверджує зокрема те, що у 1918 р. Генеральне секретарство справ освітніх Центральної Ради (за підписом І. Стешенка, генерального секретаря освіти, і О. Дорошкевича, очільника відділу середньої школи департаменту вищої та середньої освіти в Міністерстві народної освіти), публікуючи брошуру «Поміч учителю в справі національного виховання учнів. Випуск I» (Київ, 1918) [35], використовувало як надруковані самим Грінченком народопроектні книги, так і програму видання книг, ним складену ще 1890 р. [22].

У спілкуванні з простим людом Борис Грінченко усвідомив ще одну причину малого поширення серед народу українських книжок: селянин-українець не сприймав української книжки, бо українська і російська мови хоча й мають багато схожих елементів, однак це дві різні мови, тому правописи в них різні. «Увесь український народ, як і вся інтелігенція, вчиться у московській школі по московських граматках. Письменна людина з малечку звикає до російського правопису. А як народ у нас чита погано, важко, то усяка одміна в правописові утрудня йому читання і одпиха од книжки. Се так його вража, здається таким важким, що він не вважа українську книжку з таким правописом за свою і не хоче її читати» [8, с. 35].

Таке становище дало Борису Грінченку підстави для усвідомлення нагальної необхідності сформувати свій власний правопис української мови [8, с. 35]. Зауважимо, що питання розроблення українського правопису піднімалося задовго до статті Бориса Грінченка «Популярні книжки» (1890) [8]. В історії залишився варіант правопису П. Куліша («кулішівки», який було заборонено царським Емським указом), так звана «єрижка», якою писали І. Котляревський і Т. Шевченко, варіант М. Максимовича («максимовичівка») [26].

Завдяки зусиллям Бориса Грінченка та його однодумців в умовах жорстокої цензури і заборони за кілька років (1894 – 1900) вийшло 45 видань накладом близько 200 тисяч примірників – вдалося налагодити видання «бібліотеки» українських книжок [34, с. 80].

Вагомим внеском у поширення українських ідей стали й написані у співавторстві з дружиною та надруковані біографії українських письменників (І. Котляревського (1891), Г. Квітки-Основ'яненка (1892), Є. Гребінки (1893), П. Куліша (1899)).

Висновки. Отже, ще й наприкінці XIX ст. українська книжка була мало відома народові, а московська книжка, завдячуючи московським книгарям була поширеною в Україні. «Укупі з школою, судом, церквою та вкупі з власною нікчемною помоскаленою інтелігенцією, впевняє народ, що істніє тільки мова русская (чи – панська), а що та мова, що вони, Українці, балакають нею, то не мова», – писав Борис Грінченко [8, с. 36].

Розглядаючи мистецтво книги як скарбницю мудрості, потужний засіб виховання й становлення особистості, найважливіше джерело просвіти та самоосвіти людини, Борис Грінченко наголошував, що саме книга має унікальний вплив на вирішення завдань особистісного, громадянського й духовного

становлення людини, сприяє формуванню інтересу й поваги до знань, оскільки читання «вкраїнських книжок» навчає людину думати і вчити рідну мову [11, с. 40-41].

Письменник мріяв про створення народної бібліотеки і втілював мрію в життя: написав стільки книжок, щоб вони склали популярну бібліотеку, таку, аби читач з народу міг з неї здобути елементарні знання: «Книжка наша – то єдиний провідник освіти у народ, тож мусимо дати йому не нарізні, хоч-би й гарні, книжечки, а систематично дібрану бібліотеку, прочитавши котру, людина з народу стала-б хоч на перший ступінь загальної просвіти. Треба, що-б у цій бібліотеці було усе, що треба для такої початкової загальної просвіти, од котрої можна було-б перейти до просвіти вищої» [8, с. 38].

Саморобні книжки навчального характеру, або іншими словами авторські саморобні навчальні книжечки для початкової освіти, які призначалися доньці Насті та селянським дітям, – це унікальні книжки, які викликають захоплення та повагу до людини, яка не побоялася ні покарання за україномовну книгу, ні суто методико-педагогічних труднощів укладання таких книжок, і з такою любов'ю їх творила, не жалкуючи ні часу, ні сил. Вони містили навіть авторські малюнки, яскраві ілюстрації. Завдяки цікавому та простому оформленню навчальний матеріал читанок і граматки спонукав формування у дітей світоглядних позицій та сприяв мотивації навчання, а виділенням окремих понять, які слід запам'ятати, сприяли кращому засвоєнню знань. Підручники, читанки складені Грінченком стали просвітницьким надбанням.

В умовах освітньої системи Російської імперії (остання третина XIX – перше десятиліття XX ст.) в просвіті українців національно зорієнтована книжка виконувала такі функції: сприяла розвитку знань пересічних українців, нищила забобонні уявлення, формувала образ «Я – українець» (самоідентифікація), піднімала рівень освіченості людей праці аби зруйнувати поділ між робочим людом та інтелігенцією, а також між «мужичою» мовою та «панською», а головною функцією, Борис Грінченко вважав, – залучення людей до читання, а також до інтелектуального розвитку.

Видання народопроектних книг характеризує митця як талановитого організатора і невтомного робітника народної просвіти, одного з найкращих популяризаторів культурних, літературних, історичних здобутків України.

References

1. Автобіографія Бориса Грінченка. Над могилою Бориса Грінченка. *Автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 6-13.
Avtobiohrafii Borysa Grinchenka. Nad mohyloiu Borysa Hrinchenka. Avtobiohrafii, pokhoron, spomynu, statti [Autobiography of Borys Hrinchenko. Above the grave of Borys Grinchenko. Autobiography, funeral, memories, articles]. (1910). Kyiv, Russian Empire: Vik.
2. Васюкович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920). Київ : Мандрівець, 1996. 359 с.
Vaskovych, H. (1996). Shkilnytstvo v Ukraini (1905–1920) [Schooling in Ukraine (1905–1920)]. Kyiv, Ukraine : Mandrivets.
3. Веркалець М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. Київ : Знання, 1990. 48 с.
Verkalets, M. (1990). Pedagogichni idei B.D. Hrinchenka [Pedagogical ideas of B. D. Grinchenko]. Kyiv, Ukraine : Znannia.
4. Вільхівський Б. [Грінченко Б.] Де ж наша робота? *Зоря*. 1888, № 13-14. С. 238-239.
Vilkhivskiy, B. [Grinchenko, B.] (1888). De zh nasha robota? [Where is our work?]. *Zoria – Zoria*, 13-14, 238-239.
5. Вільхівський Б. [Грінченко Б.] Хто ж винен? *Зоря*. 1888, № 10. С. 178-179.
Vilkhivskiy, B. [Grinchenko, B.] (1888). Khto zh vunen? [Who is wrong?]. *Zoria – Zoria*, 10, 178-179.
6. Грінченко Б. Дещо про українські видання. *Буковина*. 1892, № 37. С. 1-4.
Grinchenko, B. (1892). Deshcho pro vkrainski vydannia [Something about Ukrainian publications]. *Bukovina – Bukovina*, 37, 1-4.
7. Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения. *Земский сборник Черниговской губернии*, 1894. № 2-3. С. 69-80.
Grinchenko, B. (1894). K voprosu o zhurnale dlja detkogo chtenija [On the question of a magazine for children reading]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii – Zemsky collection of Chernigov province*, 2-3, 69-80.
8. Грінченко Б. Популярні книжки. Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 1. Київ : Київський університет Бориса Грінченка, 2013. С. 31-52.
Grinchenko, B. (2013). Populiarni knyzhky. Zibrannia tvoriv. Pedagogichna spadshchyna [Popular books. Collection of works. Pedagogical heritage]. (Book 1). Kyiv, Ukraine : Kyivskiy universytet Borysa Hrinchenka.

9. Грінченко Б. Товариство «Просвіта» у Києві. Теми для виданнів. Виробила Видавнича Комісія Товариства. *Rada*, 1906. № 22 від 10 жовтня. С. 2–3.
Grinchenko, B. (1906). *Tovarystvo «Prosvita» u Kyivi. Temy dlia vydanniv. Vyrobyla Vydavnycha Komisiia Tovarystva [Prosvita Society in Kyiv. Topics for publications. Produced by the Publishing Commission of the Company]. Rada – Council, 22, 2-3.*
10. Грінченко Б. Українська грамати́ка до науки читання й писання. Київ : Вік, 1907. 64 с.
Grinchenko, B. (1907). *Ukrainska hramatyka do nauky chytannia u pysannia [Ukrainian grammar for the science of reading and writing]. Kyiv, Russian Empire : Vik.*
11. Грінченко Б.Д., Драгоманов М.П. Листи з України Наддніпрянської. *Діалоги про українську національну справу*. Київ : Ін-т української археографії НАН України, 1994. 286 с.
Grinchenko, B. D., & Drahomanov, M. P. (1994). *Lysty z Ukrainy Naddnyprianskoi. Dialohy pro ukrainsku natsionalnu spravu [Letters from Dnieper Ukraine. Dialogues on the Ukrainian national cause]. Kyiv, Ukraine : In-t ukrainskoi arkheohrafii NAN Ukrainy.*
12. Грінченко Б. Передмова [до Каталогу книжок для народнього читання]. Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка, за 1909 рік. Київ : Т-во «Просвіта», 1910. С. 139-140.
Grinchenko, B. (1909). *Peredmova [do Katalohu knyzhok dlia narodnoho chytannia]. Zvidomlennia Tovarystva «Prosvita» u Kyivi, zasnovanoho v pamiat T. Shevchenka, za 1909 rik [Preface [to the Catalog of books for public reading]. Report of the Prosvita Society in Kyiv, founded in memory of Taras Shevchenko, in 1909]. Kyiv, Russian Empire : T-vo «Prosvita».*
13. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). Київ : Наукова думка, 1969. 559 с.
Dei, O. I. (1969). *Slovyk ukrainskykh psevdonimiv ta kryptonimiv (XVI – XX st.) [Dictionary of Ukrainian pseudonyms and cryptonyms (XVI – XX centuries)]. Kyiv, USSR : Naukova dumka.*
14. Драгоманов М. Ще на тему: «Хто винен?». *Зоря*. 1889. Ч. 4. С. 65-68.
Drahomanov, M. (1889). *Shche na temu: «Khto vynen?» [Another topic: «Who is wrong?». Zoria – Zoria, 4, 65-68.*
15. Дурдуківський В. Педагогічна діяльність Б. Грінченка. Всеукраїнська академія наук. Історико-філологічний відділ. № 97: Праці науково-педагогічної комісії. Київ, 1929. Т. I. С. 1–77.
Durdukiivskiy, V. (1929). *Pedahohichna diialnist B. Hrinchenka. Vseukrainska akademiia nauk. Istoryko-filolohichnyi viddil. № 97: Pratsi naukovo-pedahohichnoi komisii [Pedagogical activity of B. Hrinchenko. All-Ukrainian Academy of Sciences. Historical and Philological Department № 97: Proceedings of the scientific and pedagogical commission]. (Vol. I). Kyiv, USSR.*
16. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. Київ : Видавничий центр «Просвіта», 1999. 176 с.
Zhyvotenko-Piankiv, A. (1999). *Pedahohichno-prosvitnytska pratsia Borysa Hrinchenka [Pedagogical and educational work of Borys Hrinchenko]. Kyiv, Ukraine : Vydavnychy tsestr «Prosvita».*
17. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), ф. I, од. зб. 31505.
IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) – MI NLUV (Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky), f. I, od. zb. 31505.
18. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), ф. I, од. зб. 31506.
IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) – MI NLUV (Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky), f. I, od. zb. 31506.
19. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), ф. I, од. зб. 31511.
IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) – MI NLUV (Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky), f. I, od. zb. 31511.
20. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), ф. I, од. зб. 31536.
IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) – MI NLUV (Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky), f. I, od. zb. 31536.
21. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), ф. I, од. зб. 31555.
IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) – MI NLUV (Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky), f. I, od. zb. 31555.

22. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), ф. І, од. зб. 31556.
IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho) – MI NLUV (Manuscript Institute of National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky), f. I, od. zb. 31556.
23. Комаров М. Хто ж справді винен і де ж наша робота? *Зоря*, 1889. Ч. 3, С. 51; Ч. 4, С. 65-68.
Komarov, M. (1889). Khto zh spravdi vynen i de zh nasha robota? [Who is really wrong and where is our work?]. *Zoria – Zoria*, 3, 51; 4, 65-68.
24. Кордуб М. Народнопросвітня діяльність Бориса Грінченка. *На могилу Бориса Грінченка. Три промови*. Чернівці, 1910. С. 21-26.
Kordub, M. (1910). Narodnoprosvitnia diialnist Borysa Grinchenka. Na mohylyu Borysa Grinchenka. Try promovy [Public educational activity of Borys Grinchenko. To the grave of Borys Grinchenko. Three speeches]. Chernivtsi, Galician.
25. Неживий О. Педагогічна спадщина Бориса Грінченка. Автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 1994. 18 с.
Nezhuyvi, O. (1994). Pedahohichna spadshchyna Borysa Grinchenka [Pedagogical legacy of Borys Grinchenko]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv, Ukraine.
26. Німчук В. Дещо з історії. *Проблеми українського правопису в ХХ–ХХІ ст.* Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2002. С. 4-30.
Nimchuk, V. (2002). Deshcho z istorii. Problemy ukrainskoho pravopysu v XX – XXI st. [Some history. Problems of Ukrainian spelling in the XX – XXI centuries]. Kamianets-Podilskyi, Ukraine : Kamianets-Podilskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet, informatiino-vydavnychiy viddil.
27. Огоновський О. Автобіографія 1892 року Василя Чайченка. *Історія літератури рускої*. Львів, 1893. Часть III. Відділ II. С. 1152-1156.
Ohonovskiy, O. (1893). Avtobiografiia 1892 roku Vasyliia Chaichenka. Istoriiia literatury ruskoj [Autobiography of 1892 by Vasyl Chaichenko. History of Russian literature]. Lviv, Galician.
28. Пісочинець Д. [Ткаченко Д.] На дружню могилу, Мої спомини та вражіння. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 14-36.
Pisochynets, D. [Tkachenko, D.] (1910). Na druzhniu mohylyu, Moi spomyny ta vrazhinnia. Nad mohyloiu Borysa Grinchenka: avtobiografiia, pokhoron, spomyny, statti [To a friendly grave, My memories and impressions. Above the grave of Borys Grinchenko: autobiography, funeral, memoirs, and articles]. Kyiv, Russian Empire : Vik.
29. Пісочинець Д. [Ткаченко Д.] Просвітньо-видавнича діяльність Бориса Грінченка. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 53-64.
Pisochynets, D. [Tkachenko, D.] (1910). Prosvitno-vydavnycha diialnist Borysa Hrinchenka. Nad mohyloiu Borysa Hrinchenka: avtobiografiia, pokhoron, spomyny, statti [Educational and publishing activity of Borys Grinchenko. Above the grave of Borys Grinchenko : autobiography, funeral, memoirs, and articles]. Kyiv, Russian Empire : Vik.
30. Пісочинець Д. [Ткаченко Д.] Учителювання Бориса Грінченка. *Світло*, 1911. Кн. 5. С. 31-46.
Pisochynets, D. [Tkachenko, D.] (1911). Uchyteliuvannia Borysa Grinchenka [Borys Grinchenko's teaching]. *Svitlo – Light*, 5, 31-46.
31. Пісочинець Д. [Ткаченко Д.] Ходімо за ним. *Над могилою Бориса Грінченка: автобіографія, похорон, спомини, статті*. Київ : Вік, 1910. С. 79-83.
Pisochynets, D. [Tkachenko, D.] (1910). Khodimo za nym. Nad mohyloiu Borysa Grinchenka: avtobiografiia, pokhoron, spomyny, statti [Let's follow him. Above the grave of Borys Grinchenko: autobiography, funeral, memoirs, and articles]. Kyiv, Russian Empire : Vik.
32. Плевако М. Життя та праця Бориса Грінченка. Харків : Вид-во ім. Бориса Грінченка, 1911. 81 с.
Plevako, M. (1911). Zhyttia ta pratsia Borysa Grinchenka [Life and work of Borys Grinchenko]. Kharkiv, Russian Empire : Vyd-vo im. Borysa Grinchenka.
33. Погрібний А. Борис Грінченко в літературному русі кінця ХІХ–ХХ ст. Питання ідейно-естетичної еволюції. Київ: Либідь, 1990. 232 с.
Pohribnyi, A. (1990). Borys Grinchenko v literaturnomu rusi kintsia XIX–XX st. Pytannia ideino-estetychnoi evoliutsii [Borys Hrinchenko in the literary movement of the late XIX–XX centuries. Questions of ideological and aesthetic evolution]. Kyiv, USSR : Lybid.
34. Погрібний А. Борис Грінченко. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. 268 с.
Pohribnyi, A. (1988). Borys Grinchenko. Narys zhyttia i tvorchosti [Boris Grinchenko. Essay on life and work]. Kyiv, USSR : Dnipro.

35. Поміч учителю в справі національного виховання учнів. Вип. 1. Київ : Секретарство Справ Освітніх, 1918. С. 50.
Pomich uchyteliu v spravi natsionalnoho vykhovannia uchniv [Assistance to the teacher in the matter of national education of students]. (1918). Kyiv, Russian Empire : Sekretarstvo Sprav Osvitnikh.
36. Тимошенко К. Просвітницько-педагогічна діяльність Б.Д. Грінченка на Слобожанщині. Автореф. дис. канд. пед. наук : 13.00.01. Харків, 2008. 19 с.
Tymoshenko, K. (2008). Prosvitnytsko-pedahohichna diialnist B.D. Grinchenka na Slobozhanshchyni [Educational and pedagogical activity of B. D. Grinchenko in Slobozhanshchina]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv, Ukraine.
37. Шерстюк Г. Борис Грінченко і українська школа. *Світло*, 1910. Кн. 1. С. 9– 14.
Sherstiuk, H. (1910). Borys Grinchenko i vkrainska shkola [Borys Grinchenko and the Ukrainian school]. *Svitlo* – *Light*, 1, 9-14.

Kolyadenko O.

ORCID 0000-0002-1232-0226

Ph.D. student of Chair of Theory and History of Pedagogy
Borys Grinchenko Kyiv University,
(Kyiv, Ukraine) E-mail: o.koliadenko@kubg.edu.ua

**BORYS GRINCHENKO'S VIEWS ON THE IMPORTANCE OF UKRAINIAN BOOKS
IN THE EDUCATION OF THE POPULATION IN THE SUB-RUSSIAN LANDS OF UKRAINE
(THE LAST OF THE XIX CENTURY TO THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)**

The content of the article is to reveal B. Grinchenko's views on the importance of Ukrainian-language books in the education of the population in the sub-Russian lands of Ukraine (the last of the XIX century to the beginning of the XX century) and his contribution to the preparation, publication and promotion of accessible educational literature for children and adults.

The article's purpose is to reveal Borys Grinchenko's views on the role and functions of nationally oriented books in the education of Ukrainians in the education system in the Russian Empire (the last third of the XIX century – the first decade of the XX century).

Methodology. The methodological basis of the research is the search and bibliographic method of studying published and archival sources, the personalistic-biographical method, the historical-retrospective method, the hermeneutic approach to the study of texts.

The research is scientifically novel as it first explores the importance of educational activities and the influence of B. Grinchenko as one of the best promoters of cultural, literary, historical achievements of Ukraine on the formation and development of Ukrainian books in the last of the XIX century to the beginning of the XX century.

Conclusions. Borys Grinchenko considered the book as a treasure trove of wisdom, a powerful tool for education and personality development, the most important source for learning and self-education, and emphasised that the book has a unique influence on personal, civic and spiritual development, promotes interest and respect for knowledge. and reading «Ukrainian books» teaches a person to think and learn the native language.

Self-made educational books, which were intended for daughter Nastya and peasant children, became not only the property of the educational movement, but also a contribution to the development of Ukrainian pedagogy of primary education.

In the educational system of the Russian Empire (last third of the XIX century – first decade of the XX century) in the education of Ukrainians nationally oriented book performed the following functions: promoted the knowledge of ordinary Ukrainians, destroyed superstitions, formed the image of «I am Ukrainian» (self-identification), raised the level education of working people, reduced the division between the working people and the intelligentsia, as well as between the «peasant» language and «gentleman's», and the main function of the book Borys Hrinchenko considered the involvement of people in reading, and therefore – in intellectual development.

Key words: Borys Grinchenko, Ukrainian book, education, teaching, self-made educational books.

Стаття надійшла до редакції 1 жовтня 2020 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України **П. П. Дічек**